

– УДК 316.7 (477: 7)

Іванов Микола Семенович, 1955 р.н. Кандидат політичних наук, доцент, докторант НаУКМА. Основний напрямок наукових досліджень – проблеми ідеологічних орієнтацій різних соціальних груп у сучасних історичних умовах. Автор близько 30 наукових публікацій.

Проблеми дослідження ролі національної еліти в історичному розвитку етнокультурних процесів на Півдні України

В даній статті робиться спроба якоюсь мірою з'ясувати один з аспектів складного процесу розвитку духовної культури України, який стосується історичних умов її розвитку на південних землях та місця в ньому національної еліти. Автор показує причини і наслідки багаторічної національної ізоляції частини верхівки українського народу та приходиться до висновку, що сьогодні, як і в попередні часи, не можна відзначити високу ступінь консолідації еліти українського суспільства у вирішенні національних проблем.

Об'єктом соціальних наук є вся сукупність явищ суспільного життя упродовж усього часу його існування. Але так склалося у вітчизняних дослідженнях, що більша увага традиційно приділялася політичним і економічним процесам. Отже, сьогодні існує очевидна потреба подолати існуючу диспропорцію щодо вивчення духовного життя народу. Це допоможе більш детально виявити ідейні і психологічні основи діяльності людини, механізм маніпулювання свідомістю в різних умовах, дослідити конкретно-історичні форми духовного життя.

Дослідження історичних умов формування і розвитку духовності співпадає з загальносвітовою тенденцією підсилення уваги науки до самої людини. Сьогодні склався в соціальній теорії напрямок, який називають антропологічно орієнтованою історією, або соціально-історичною психологією. Він має свої прояви і в українській теорії політики. Вивчення проблем духовного життя Півдня України цілком співпадає з виразною тенденцією поглибленого вивчення соціально-психологічних складників суспільного життя. Нам слід краще знати народні думки, соціальні почуття в конкретних історичних умовах. Сьогодні, як ніколи, очевидно, що саме через вивчення духовного світу народу лежить шлях пізнання багатьох процесів суспільного життя.

І в такий спосіб ми краще можемо бачити специфіку етнічного розмаїття цього краю, опанувати досвідом природного взаємного впливу і збагачення народної культури. Культура Півдня України містить у собі загальнонаціональні риси і зберігає свої особливості, які обумовлені особливим історичним шляхом регіону та деякими іншими чинниками.

У даній статті робиться спроба якоюсь мірою з'ясувати один з аспектів складної загальної проблеми розвитку духовної культури України, який стосується історичних умов її розвитку на південних землях та ролі національної еліти. При цьому автор висловлює застереження, що він не має на меті дати вичерпні, остаточні і незаперечні відповіді на існуючі питання, розуміючи всю їх складність та полемічність.

Процес розвитку духовного життя на сучасних південних українських землях, як і на будь-яких інших територіях України, був досить складним і тривалим. Щоб з'ясувати його зміст, головні чинники, відмінність, слід звернути увагу на такі важливі умови, якими є особливості заселення цього регіону, географічно-територіальне і геополітичне його розташування.

Досліджуючи проблеми розвитку Півдня України, слід звернути увагу на той факт, що саме поняття "Південь України" є достатньо умовним. З історико-етнографічної точки зору це одна з основних зон території України, яка охоплює сучасні Херсонську, Запорізьку області, Республіку Крим, більшу частину Одеської, Миколаївської областей і південні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Донецької областей. Це більш ніж 150 тис. кв. км, близько 12,5 млн. осіб.

Якщо поглянути на карту України, то ми побачимо, що південні українські землі займають дуже вигідне географічне положення. Перш за все воно полягає в сприятливому для господарської діяльності і життя кліматі, значній кількості судноплавних водних артерій, виході до моря, родючих земельних ресурсах. З погляду на це не дивно, що саме цими краями перекочувалися

чисельні хвилі навал, проходили переселення цілих племен і народів. Але при цьому історичні джерела свідчать, що з часів палеоліту ця земля мала своїх автохтонів, які, безумовно, являють собою коріння сучасної етнічної спільності на Півдні України.

Деякі автори різноманітних досліджень прагнуть формалізувати такі твердження, роблять висновки про те, що вже в часи неоліту населення цих земель репрезентувало українців. Можна погоджуватись, а можна небезпідставно заперечувати такому твердженню. При цьому безумовно слід визнати те, що вже з цих часів культура наших предків розвивалася в тісному взаємозв'язку з культурами племен і народів, які межували з ними, а дуже часто і колонізували ці землі.

З давніх часів кожна нова хвиля переселень та інтервенцій на Півдні України так чи інакше потрапляла в русло попередніх культур, привносячи свої елементи. Ця послідовність етнокультурних процесів стала першоосною формування майбутнього українського етносу на південних причорноморських землях і нижньому Подніпров'ї. Це також значить, що сьогодні не можна вбачати в духовній культурі Півдня продукт якоїсь рафінованої, етнічно-чистої спільності. Безумовно, це продукт життя багатьох різноманітних етнічних поколінь. І духовна культура Півдня має свої особливості, які утримуються на певних відмінностях цієї взаємодії.

Заселення сучасних південних українських земель початково проходило в основному в епоху пізнього палеоліту, тобто більше 15 тис. років тому. Близько першого тисячоліття до н.е. на північних причорноморських землях настає епоха великих переселень різноманітних кочівників, які їх по черзі колонізують, а точніше, перетворюють на широкий (стовповий) шлях. Кочовики-переселенці не змогли витіснити наших предків – протослов'янські племена, що заселяли нинішній Південь України. В докнязівські часи і в період Київської Русі вони вели запеклу боротьбу за свої землі з аварами, кланами, печенігами і половцями [1, с. 37-50].

Фатальною для населення Київської держави була монгольська навала, якраз внаслідок низького ступеня консолідації східнослов'янських земель, до якої спричиняли, між іншим, духовно-культурні відмінності, які збереглися з докиївських часів. З падінням цієї великої держави закінчився яскравий період східнослов'янської історії. Після нього шляхи подальшого розвитку північно-східних і південно-західних руських земель пішли в різних напрямках [2, с. 59, 61].

У другій половині XIV ст. сучасні південні українські землі колонізують поряд з татарськими ханами і литовські князі. Їх перемоги над татарами в 1397-1398 рр. забезпечили Литві чорноморський кордон аж до гирла Дунаю. У 30-х роках XV ст. литовці збудували на північному березі Дніпровсько-Бузького лиману фортецю Дашів [3, с. 16-231].

Утворення в середині XV ст. Кримського ханства, яке дуже швидко потрапило в залежність від султанської Туреччини, і його ворожнеча з Великим Литовським князівством і Польщею – уже це призвело до того, що всі північні причорноморські землі, частина Наддніпрянини перетворилися на так зване Дике поле. Воно практично обезлюдніло. Документи свідчать, що литовці і татари визнавали, що тут господарювали ті, хто був в якийсь момент історії сильніший.

Новий елемент історичних умов розвитку духовної культури українського етносу з'являється в литовсько-польській період колонізації більшої частини українських земель, у тому числі частини південних земель. Чимало народів у процесі свого етнічного становлення пройшли етап іноземного гноблення. В одному випадку воно гальмувало етнічне самовизначення, в іншому могло його прискорювати. В процесі формування українського етносу ці дві тенденції мали місце. Так, не важко помітити, що саме польське панування, татарська агресивність пробудили силу нижчих верств населення, стимулювали консолідацію українського етносу, виникнення українського козацтва. Виникнення на арені суспільного життя козацтва на Подніпров'ї було важливим складником сприятливих умов для розвитку української традиції в духовному житті південного регіону. Але саме в цей період, особливо після 1569 року, йде процес тотальної колонізації української знаті, який *глибоко деформував розвиток духовного життя практично у всіх регіонах українських земель*. Переорієнтація української верхівки на зближення з польською аристократією призвела до того, що більша частина її представників перестає підтримувати українську культуру. Вона для них набирає характеру провінційної, а значить, нижчої. Українці втратили більшість еліти, яка здійснювала політичне керівництво, сприяла збереженню української традиції у всіх сферах суспільного життя. Це означає, що українська культура стає атрибутом нижчих верств українського етносу, виникає проблема гальмування розвитку національної самосвідомості.

У середині XVI віку Московський уряд заявив про те, що він не визнає права Литви на південноукраїнські землі. Це свідчить про те, що в часи нової колонізації краю суперництво між великими державами за ці землі не припинялося. Однак слід підкреслити, що освоєння саме цих земель у ті часи велося українським козацтвом. Їх право на ці землі визнавали і польські королі і російські царі, що підтверджують їх універсали і укази. Після 1667 року були створені умови для більш активної колонізації частини українських земель російськими феодалами, які прагнули збільшити свої володіння за рахунок нових земель.

На жаль, ми вимушені визнати, що весь час подальшого розвитку різних частин українських земель в умовах іноземних колонізацій такий стан поведінки значної частини української еліти в основному зберігається. В цьому відношенні для південного регіону характерним є період російської колонізації з кінця XVIII сторіччя.

Значно прискорилося колонізація Півдня України в цей період після вдалих воєн Росії проти Туреччини. Козацька верхівка практично підкуплена самодержавством, поширенням на них прав і вільностей російського дворянства, практично не чинила опору розшматуванню південноукраїнських земель російськими можновладцями. Ще в 1764 році був складений "План о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их заселению" [4, с. 58-63].

Самодержавство всіляко заохочувало до переселення на ці землі як росіян, так і вихідців з Центральної Європи. Ці землі були новими для Російської держави, вперше політичні права сягнули Півдня України. Чи не тому за ними закріпилася назва Новоросія.

У південному краї почали виникати землеробські колонії сімей з Росії і германських держав. Російський уряд брав на себе всі збитки по їх переселенню, харчуванню, розселенню. М.С. Грушевський з цього приводу зазначає, що відірвана від народу, не чуючи міцного ґрунту під ногами, українська старшина хилилася в політиці, хилилася в культурнім національнім житті та з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру [5, с. 7-10]. Такими слабкими показали себе гетьманці, нащадки борців за волю і самостійність України. На жаль, з цього справедливого твердження в свій час не були зроблені належні висновки. Якась частина провідних українських мислителів навіть пишлася такою ситуацією. М. Костомаров казав про

особливості українського народу, які витікають з його християнського "братолюбства", В. Винниченко вихваляв "безбуржуазність" як чинник єдності народу в змаганні за соціальну і національну справедливість [6, с. 57-61]. Насправді ж ми маємо справу з класичним прикладом соціально-некомплектного народу. Саме ця обставина була однією з головних перешкод на шляху здобуття своєї державності, збереження української традиції, важливим складником тих умов, в яких відбувався духовний розвиток українського етносу.

Наслідки багаторічної національної ізоляції частини верхівки українського народу відчутні і сьогодні. Ми, на жаль, не можемо відзначити високу ступінь консолідації еліти українського суспільства у вирішенні національних проблем. Протистояння серед неї носить досить гострий характер. Особливо гостро це питання стоїть якраз на Півдні України, де знаки прихильності до культури всього російського й іноземного помітні більше, ніж в будь-яких інших регіонах.

Основними причинами такого стану є, по-перше, історичні наслідки проросійської державницької політики, в результаті якої відбулася не тільки іноетнічна колонізація краю, а й була зросійщена значна частина українського населення; по-друге, протягом значного періоду етнічна меншість українців у містах, які є головними культурними, економічними і політичними центрами; по-третє, транснаціональний характер сучасної капіталізації господарства і ті наслідки, які вона має у всіх сферах суспільного життя українського суспільства. Деякі ознаки говорять про те, що значна частина нової еліти мало виявляє патріотизму в своїх діях. У силу політичної кон'єктури, яка склалася, здебільшого це підтримка спроби відродження української культури на словах або як службовий обов'язок. Поки що справа духовного відродження залишається турботою українофільної частини інтелігенції. Якщо й далі держава буде на це закривати очі, то ми, цілком імовірно, зустрінемося з новою формою духовної колонізації уже в умовах політичного суверенітету.

Високий відсоток не українців, мовна ситуація, яка склалася серед населення даного регіону, у багатьох людей породжує думки відносно історичної спорідненості південних земель з усіма іншими територіями сучасної української держави. Нерідко можна почути або прочитати, що Південь – це не українська земля. "Тут сроду старой Украины не было". З цих тверджень часто випливають і певні

політичні висновки про необхідність приєднати його до Росії чи створити незалежну республіку – Новоросію. До недавнього часу існувала така організація, як "Демократична спілка Новоросії", яка ставила собі за мету створення такої держави. Негативним при цьому є те, що спекуляція з цього приводу на ґрунті історичної необізнаності більшості людей і економічних труднощів провокують антиукраїнські настрої, які мало сприяють етнічній консолідації населення цього регіону.

Одним з важливих кроків на шляху подолання протидії прихильників і противників таких поглядів є упереджений науковий аналіз історичних умов колонізації Півдня України. Об'єктивна оцінка історичних умов розвитку південних українських

земель повинна допомогти запобігти надзвичайним заходам з термінової українізації цього краю. Спираючись на попередній досвід таких спроб у 1917-1920-х рр., слід мати на увазі, що це процес довготривалий. Науковцям не слід у вивченні складного питання стану і перспектив розвитку духовної культури Півдня України скочуватись до вирішення пропагандистських завдань.

Неупереджене, глибоке, всебічне вивчення дозволить сприймати надбання духовного життя багатьох поколінь людей, які жили на Півдні, як самоцінність, прилучитися до неї, зробити свій внесок в її збагачення. Саме це буде корисним для багатоманітного духовного життя всієї України взагалі, допоможе домогтися духовної єдності різних етнічних груп південноукраїнських земель.

Література

1. Древности Поингулья. – К., 1977.
2. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960.
3. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. – К., 1976.
4. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959.
5. Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1918.
6. Винниченко В. Відродження нації. – Відень; Київ, 1920.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2001 р.